

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بنیاد ایران‌شناسی

دانشگاه شهید بهشتی

بنیاد ایران‌شناسی

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته ایران‌شناسی (تاریخ)

عنوان:

تحلیل سفرنامه‌های حج‌گزاران ایرانی در دوره‌ی قاجار

استاد راهنما:

دکتر منصوره اتحادیه

دانشجو:

رضا کریمی واقف

بهمن ۱۳۸۶

۱۳۸۷ / ۱ / ۲۱

۱۰۴۷۵۸

بسمه تعالی

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته ایران شناسی

کرایش: تاریخ

عنوان: تحلیل سفرنامه های حج گزاران ایرانی در دوره قاجار

نگارش: رضا کریمی واقف

گروه داوران

استاد راهنما: سرکار خانم دکتر منصوره اتحادیه

استاد داور: جناب آقای دکتر علی اصغر مصدق

استاد داور: سرکار خانم دکتر نرگس احمدی

امضاء: سید محمد رضا کاظمی

امضاء:

امضاء:

تاریخ: ۱۳۸۶/۱۱/۱۷

تقدیر و تشکر:

با حمد و سپاس خداوند متعال؛

از سرکار خانم دکتر اتحادیه به جهت راهنمایی‌های ارزشمند ایشان در تدوین این پایان نامه تشکر می‌نمایم.

از کلیه اساتیدی که در طی دوره‌ی کارشناسی ارشد از محضر علمی‌شان بهره برده‌ام، سپاسگزارم.

از تمامی کارکنان بنیاد ایران‌شناسی، بخصوص جناب آقای دکتر حبیبی، جناب آقای دکتر ابراهیم زاده، سرکار خانم دکتر زرشناس، سرکار خانم مقدم، و برادران ارجمند جناب آقای جلالی و جناب آقای شیرافکن، که زمینه‌ی خوب آموزشی را در این مجموعه هدایت می‌کنند؛ تشکر و قدردانی می‌نمایم.

از خانواده‌ی محترم و همسر مهربانم به دلیل مساعدت و همکاری با اینجانب در طی این دوره سپاسگزارم.

و در پایان، از همکلاسان خوبم به عنوان دوستانی صمیمی در طول تحصیل، تشکر و قدردانی می‌نمایم.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
ج	چکیده‌ی پژوهش.....
ه	پیشگفتار.....
۱	مقدمه.....
۱	سفر.....
۲	سفرنامه.....
۴	اهمیت سفرنامه‌ها.....
۶	تاریخ سفرنامه‌نویسی.....
۷	سفرنامه‌نویسی در میان مسلمانان.....
۸	سیاحت‌گران اسلامی.....
۱۰	سفرنامه‌های کهن فارسی.....
۱۲	سفرنامه‌های اروپائیان در ایران.....
۱۷	فصل اول: سفرنامه‌نویسی در دوره‌ی قاجار.....
۱۹	سفرنامه‌های جهانگردی.....
۲۰	سفرنامه‌های مأموریتی.....
۲۲	سفرنامه‌های زیارتی.....
۲۷	فصل دوم: سفر حج در دوره‌ی قاجار.....
۳۵	فصل سوم: سفرنامه‌های حج فارسی دوره‌ی قاجار (ارزیابی منابع).....
۵۱	فصل چهارم: راه‌های حج.....
۵۳	راه اسلامبول.....
۵۷	راه دریایی.....
۵۹	راه جبل.....
۶۶	راه شام.....
۷۲	فصل پنجم: کارگزاران امر حج.....
۷۲	امیرحاج.....
۷۴	حمله‌دار.....
۷۹	مطوف.....
۸۱	قنسول.....

۸۹.....	فصل ششم: مشکلات حاجیان ایرانی در سفر.....
۸۹.....	عوامل طبیعی.....
۹۱.....	رفتارهای نامناسب.....
۹۲.....	اخاذی از مسافران.....
۹۴.....	مشکلات بهداشتی و بیماری.....
۹۶.....	اختلافات مذهبی.....
۹۶.....	تفاوت شیعه و سنی در نمازها.....
۱۰۰.....	اختلاف در تعیین روز اول ماه ذیحجه.....
۱۰۴.....	تبعیض و بدرفتاری با ایرانیان.....
۱۱۲.....	فصل هفتم: زیارت در مدینه.....
۱۱۳.....	راههای مدینه.....
۱۱۶.....	مسجد شجره.....
۱۱۷.....	توصیف مدینه.....
۱۱۹.....	مسجد النبی.....
۱۲۲.....	قبرستان بقیع.....
۱۲۶.....	متولیان بقیع.....
۱۲۸.....	سایر اماکن مذهبی در مدینه.....
۱۳۵.....	جمع بندی و نتیجه.....
۱۴۲.....	کتابنامه.....
۱۴۵.....	پیوستها.....

سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

نام خانوادگی: کریمی واقف
نام: رضا
رشته تحصیلی و گرایش: ایران شناسی - تاریخ
بنیاد ایران شناسی
نام استاد راهنما: خانم دکتر منصوره اتحادیه تاریخ فراغت از تحصیل: بهمن ۱۳۸۶
عنوان پایان نامه: تحلیل سفرنامه حج گزاران ایرانی در دوره قاجار

چکیده رساله:

سفر حج همواره برای ایرانیان از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده است و مردم مسلمان این سرزمین در آرزوی شرکت در این مراسم عبادی اجتماعی، روزگار گذرانیده‌اند. در این بین آنانی که با شرط داشتن توانایی مالی و جسمی قدم در راه این سفر پر ماجرا گذاشته‌اند، انجام این مسافرت را بخش مهمی از زندگی خود تلقی نموده، خاطرات آن را به اشکال مختلف، در طول زندگی خویش، زنده و محفوظ نگاه داشته‌اند.

با اوج سنت سفرنامه‌نویسی در میان ایرانیان دوره قاجار، این اقدام ارزشمند در بین حج گزاران نیز نسبت به گذشته رواج بیشتری یافت و حاجیان اندیشمند، در هر قشری با نگاشتن خاطرات سفر خود، آثار گرانبهایی برای آیندگان به یادگار گذاردند. سفرنامه نویسان هریک با تخصص و گرایش‌های فکری خود تلاش کرده‌اند تا آداب و رسوم مردم در شهرها و روستاها را بازگو نموده؛ به تشریح و توصیف اماکن و آثار تاریخی و حوادث و رویدادهای مهم در این راه بپردازند.

در میان این آثار، سفرنامه‌های مربوط به حج، بدلیل ویژگی مذهبی آن و توجه عموم مسلمان‌ها به آن، از اهمیت و جاذبه ویژه‌ای برخوردار است. نویسندگان چنین آثاری تلاش کرده‌اند تا چگونگی حج گزاران مسلمانان، شیوه‌ی رفتار آنان با یکدیگر، سختی‌ها و دشواری‌های گوناگون این سفر، کمبود و یا نبودن امکانات مادی و رفاهی و ویژگی‌های هریک از آثار دینی و مذهبی شهرهای بین راه و به ویژه حرمین شریفین را تشریح و ترسیم کنند.

با مطالعه این آثار در می‌یابیم که راه‌های حج دوره قاجار، که به مقصد مسافران خانه خدا منتهی می‌شدند، چهار مسیر معروف بوده‌اند. این راه‌ها عبارت بودند از: راه استانبول، راه شام، راه جبل و راه دریایی از طریق جنوب کشور. هریک از این راه‌ها ویژگی‌های خاص خود را داشته‌اند که مسافران با توجه به زمان باقیمانده تا موعد اعمال حج، وضعیت مالی خویش و همچنین امنیت راه‌ها، یکی را بر می‌گزیدند.

با توجه به گزارش سفرنامه نویسان این دوره، مشکلات پیش روی حاجیان متعدد بوده است، لکن قسمت عمده‌ی این دشواری‌ها در طی مسیر اتفاق می‌افتاده است.

در تقسیم بندی مشکلات مسافران حج، بعضی از آنها که به مسیر سفر مربوط می‌شوند، شامل عوامل طبیعی مانند: وضعیت آب و هوا، وزش بادهای سهمگین، بروز بیماری‌های صعب‌العلاج و نبود امکانات بهداشتی و درمان، کمبود آب آشامیدنی و راه‌های صعب‌العبور بوده‌اند. و آن دسته از مشکلات که حاصل عملکرد عوامل انسانی بودند، شامل: نا امنی راه‌ها، برخورد ظالمانه‌ی حکومت‌های حاکم بر مسیر، رفتار نامناسب دست اندر کاران امر حج، سوء مدیریت دولت‌های داخلی، اختلافات مذهبی و اخائی‌های متعدد از مسافران در طول سفر، می‌شده‌اند.

در این میان، عملکرد حاجیان ایرانی در برخورد با این مشکلات قابل توجه بوده و با وجود این دشواری‌ها، از تکرار و ادامه‌ی این سفر طولانی و پر مخاطره باز نمانده، با شور و شوق بسیار، به همراه سایر مسلمانان جهان، همه ساله در این مراسم شرکت نموده‌اند.

چکیده‌ی پژوهش

سفر حج همواره برای ایرانیان از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده است و مردم مسلمان این سرزمین در آرزوی شرکت در این مراسم عبادی اجتماعی روزگار گذرانیده‌اند. در این بین آنانی که با شرط داشتن توانایی مالی و جسمی قدم در راه این سفر پر ماجرا گذاشته‌اند، انجام این مسافرت را بخش مهمی از زندگی خود تلقی نموده، خاطرات آن را به اشکال مختلف، در طول زندگی خویش، زنده و محفوظ نگاه داشته‌اند.

با اوج سنت سفرنامه‌نویسی در میان ایرانیان دوره‌ی قاجار، این اقدام ارزشمند در بین حج گزاران نیز نسبت به گذشته رواج بیشتری یافت و حاجیان اندیشمند، در هر قشری با نگاشتن خاطرات سفر خود، آثار گرانبهایی برای آیندگان به یادگار گذاردند. سفرنامه نویسان هریک با تخصص و گرایش‌های فکری خود تلاش کرده‌اند تا آداب و رسوم مردم در شهرها و روستاها را بازگو نموده؛ به تشریح و توصیف اماکن و آثار تاریخی و حوادث و رویدادهای مهم در این راه بپردازند.

در میان این آثار، سفرنامه‌های مربوط به حج، بدلیل ویژگی مذهبی آن و توجه عموم مسلمان‌ها به آن، از اهمیت و جاذبه ویژه‌ای برخوردار است. نویسندگان چنین آثاری تلاش کرده‌اند تا چگونگی حج گزاران مسلمانان، شیوه‌ی رفتار آنان با یکدیگر، سختی‌ها و دشواری‌های گوناگون این سفر، کمبود و یا نبودن امکانات مادی و رفاهی و ویژگی‌های هریک از آثار دینی و مذهبی شهرهای بین راه و به ویژه حرمین شریفین را تشریح و ترسیم کنند.

با مطالعه‌ی این آثار در می‌یابیم که راه‌های حج دوره قاجار، که به مقصد مسافران خانه خدا منتهی می‌شدند، چهار مسیر معروف بوده‌اند. این راه‌ها عبارت بودند از: راه استانبول، راه شام، راه جبل و راه دریایی از طریق جنوب کشور. هریک از این راه‌ها ویژگی‌های خاص خود را داشته‌اند که مسافران با توجه به زمان باقیمانده تا موعد اعمال حج، وضعیت مالی خویش و همچنین امنیت راه‌ها، یکی را بر می‌گزیدند.

با توجه به گزارش سفرنامه نویسان این دوره، مشکلات پیش روی حاجیان متعدد بوده است، لاکن قسمت عمده‌ی این دشواری‌ها در طی مسیر اتفاق می‌افتاده است.

در تقسیم بندی مشکلات مسافران حج، بعضی از آنها که به مسیر سفر مربوط می‌شوند، شامل عوامل طبیعی مانند: وضعیت آب و هوا، وزش بادهای سهمگین، بروز

بیماری‌های صعب‌العلاج و نبود امکانات بهداشت و درمان، کمبود آب آشامیدنی و راه‌های صعب‌العبور بوده‌اند. و آن دسته از مشکلات که حاصل عملکرد عوامل انسانی بودند، شامل: نا امنی راه‌ها، برخورد ظالمانه‌ی حکومت‌های حاکم بر مسیر، رفتار نامناسب دست‌اندرکاران امر حج، سوء مدیریت دولت‌های داخلی، اختلافات مذهبی و اخاذی‌های متعدد از مسافران در طول سفر، می‌شده‌اند.

در این میان عملکرد حاجیان ایرانی در برخورد با این مشکلات قابل توجه بوده و با وجود این دشواری‌ها، از تکرار و ادامه‌ی این سفر طولانی و پر مخاطره باز نمانده، با شور و شوق بسیار، به همراه سایر مسلمانان جهان، همه‌ساله در این مراسم شرکت نموده‌اند.

پیشگفتار

در میان انواع میراث مکتوب بشری، سفرنامه‌ها از جایگاه ویژه‌ای برخوردار می‌باشند. این آثار، حاصل مشاهدات مستقیم نویسنده هستند؛ بسیاری از آنها نوشته‌هایی مردمی بوده و دیدی برون نگر دارند؛ و از آنجا که بعضا توسط افراد اندیشمندان جامعه نگاشته شده‌اند، مشاهده و تحلیل دیده‌ها و شنیده‌ها با نگرشی عالمانه به رشته‌ی تحریر در آمده‌اند.

نگاه به درون این آثار در هر برهه‌ی زمانی و توسط هر پژوهنده‌ی جدیدی می‌تواند در ب‌های تازه‌ای از حقایق تاریخی و اجتماعی مردم این مرز و بوم را، بر روی ما باز کند.

از جانب دیگر سفرهای مذهبی و در رأس آنها سفر حج، از گسترده‌ترین مسافرت‌های انجام یافته در تاریخ مسلمانان، و از جمله ایرانیان محسوب میشوند. فراوانی سفر حج از نظر تکرار، و گستردگی آن از جهت حضور همه‌ی اقوام و عشق و دلبستگی مردم ما بر تداوم و شرکت در این رویداد جاری، بر اهمیت آن افزوده و ضرورت مطالعه و بررسی بیشتر ابعاد گوناگون آن را نمایان می‌سازد.

سفرنامه‌های حج، حاصل مشاهدات و تجربیات و دیدگاه‌های مسافران این راه از میان سفرهای دیگر می‌باشند. کاوش و مطالعه در این آثار، به عنوان بهترین منبع مطالعه در این زمینه، ما را از چگونگی مسافرت و حج‌گزاری مردم‌مان در دوران مختلف تاریخی، روشن می‌سازد و نگاه ویژه‌ی آنها را از دیدار تمدن‌های متفاوت روشن می‌نماید.

در این پژوهش، ضمن پرداختن به سنت سفرنامه نویسی در میان گذشتگان، با توجه به کثرت سفرنامه‌های حج در دوره‌ی قاجار، نگاه‌مان را به این مقطع تاریخی معطوف می‌سازیم و از میان مطالب فراوان در آنها، به بررسی نحوه حج‌گزاری ایرانیان، بعنوان اصلی‌ترین موضوع موجود در این آثار می‌پردازیم.

سفرنامه‌های حج کدامند؟ ویژگی آن‌ها نسبت به سایر سفرنامه‌ها چیست؟ سفرنامه‌های حج در میان سایر سفرنامه‌ها از چه جایگاهی برخوردار هستند؟ محتوای این سفرنامه‌ها را چه موضوعاتی تشکیل می‌دهد؟ حج‌گزاری ایرانیان به عنوان مقصود این سفرنامه نویسان، چگونه انجام می‌شده است؟ حاجیان ایرانی برای رفتن به سفر حج چه راه‌هایی را پیش رو داشتند؟ چه مقدماتی را تهیه می‌کردند؟ و در طول مسیر با چه حوادثی

روبرو می‌شدند؟ برخورد دولت‌های حاکم در مسیر، با آنها چگونه بوده است؟ مأموران دولتی ایران، تا چه اندازه آنان را یاری می‌رساندند؟ و در نهایت، نویسندگان این سفرنامه‌ها با توجه به روحیه‌ی خاص مذهبی‌شان (که آنها را به این راه کشانیده است) در طول سفر خویش به چه مسائلی بیشتر توجه می‌کردند؟ و نگرش ویژه آنان به رخدادهای طول سفر چگونه بوده است؟ پاسخ این پرسش‌ها و بسیاری سؤالات دیگر را با ورود به این آثار در می‌یابیم و به مقایسه‌ی آنها با یکدیگر خواهیم پرداخت.

منابع مورد استفاده در این پژوهش، همان سفرنامه‌های حج دوره‌ی قاجار می‌باشند؛ که در عصر حاضر توسط اندیشمندان، مورد تصحیح و چاپ قرار گرفته‌اند. این تعداد کتاب، که حدود نیمی از این آثار را تشکیل می‌دهند؛ به همراه تمامی سفرنامه‌های حج یافته شده از آن دوران، در فصل سوم این تحقیق معرفی و مورد ارزیابی قرار می‌گیرند.

باتشکر

کلیدواژه‌ها: حج، سفرنامه، امیرحاج، قرنطینه، راه جبل، قنسول، مطوف، حمله‌دار

مقدمه

سفر

سفر در لغت در مقابل حضر، بریدن مسافت است و سفرکردن، از محل خود به محل دیگر رفتن^۱. سفر یک حرکت است؛ حرکت از مکانی به مکانی دیگر، و سفر انسان حرکت یک فرد بی قرار است، انسانی کنجکاو و انسانی طالب. سفر پنجره‌ای است برای دیدن جهان و نگاهی مجدد به خود و پیرامون خود. در سفر راه جدیدی پیموده می‌شود. انسان‌ها از سر کنجکاوی و عشق دست به حرکتی پرمخاطره می‌زنند. مسافر کسی است که چهاردیواری موجودش او را قانع نمی‌سازد. سفر به عنوان بخشی از تکاپوی انسان بر روی کره خاکی با اهداف گوناگون جزئی از فلسفه هستی است. سفر زندگی، اصلی‌ترین سفر انسان است؛ تولد آغاز سفری است به دنیایی پر رمز و راز. دنیایی پر از زیبایی و سختی و انسان ناآرام در سفر مادام خود سفرنامه اش را غنی‌تر می‌سازد.

انسان با سفر از تعلقات مادی خانه و کاشانه‌اش می‌کاهد؛ قلعه و دژ خود را ترک می‌کند؛ امنیت و آرامش خود را به مخاطره می‌اندازد؛ تا به روح بی‌قرارش آرامش بخشد. در سفر طی می‌رود، می‌بیند، می‌شنود، می‌سنجد، می‌کاود، فکر می‌کند، مطالعه و در پایان انتخاب می‌کند.

از سفرها ماه کی خسرو شود بی سفرها ماه کی خسرو شود؟

مولوی

قرآن ز سفر جهان گرفته‌ست ماه از سفر آسمان گرفته‌ست

خاقانی

متون دینی ما مسافرت و جهانگردی را پدیده‌ای لازم، هدف‌دار و دارای مفهومی بالنده و رشد دهنده معرفی می‌کنند: «او- خداوند- کسی است که زمین را برای شما رام کرد پس در آن سفر کنید و از نعمت‌های خداوند بهره‌گیرید و بدانید که بازگشت همه به سوی اوست»^۲

با نگاهی گذرا به آثار بزرگان و اندیشمندان در می‌یابیم که سیروسفر بیشترین سهم را در شکل‌گیری شخصیت علمی، اجتماعی و سیاسی آنان داشته و افراد بزرگ به انگیزه‌های گوناگون، کوله بار سفر بسته و به دیارهای دور و نزدیک سفر کرده‌اند:

۱- برخی به انگیزه‌ی آشنایی با آثار تاریخی گذشتگان و عبرت آموزی.

۲- گروهی به نیت بهره‌وری از مراکز دانش و پژوهش.

۳- برخی با هدف تبلیغ و ترویج علم و معرفت.

۴- شماری به قصد زیارت و عبادت.

و در این بین کسانی نیز به هدف امرار معاش و نیز کسب درآمد افزون‌تر، پا به عرصه‌ی سفر نهاده‌اند.

با نگاهی گذرا به تاریخ فرهنگ جوامع نیز، رمز توسعه‌ی بسیاری از کشورها را در سفرهای عظیم مردمی و اجتماعی آنان می‌یابیم. سفر موجب روابط متقابل میان اندیشه‌ها و فرهنگ‌هاست و در روند توسعه‌ی فرهنگی، تأثیر مثبتی بر جای می‌گذارد. هر فرهنگی برای اینکه بتواند در برابر دیگر فرهنگها تقویت شود؛ باید پیوسته زنده و پویا باشد. اگر یک فرهنگ بخواهد نیازهای معنوی مردم یک جامعه را تأمین سازد و در روند توسعه نقشی مثبت ایفا کند، لزوماً باید استعداد جذب، و توان پذیرش عناصر مثبت سایر فرهنگها را نیز داشته باشد؛ چرا که این فرهنگ ملی یک جامعه است که رفتار و شیوه‌ی زندگی مردم را شکل می‌دهد و آنان را برای استفاده از دانش و فن‌آوری‌های نوین، که از عناصر مثبت فرهنگی جوامع پیشرفته‌ی اقتصادی است؛ آماده می‌سازد. بنابراین تنها در روند داشتن رابطه‌ی معقول و منطقی با فرهنگ‌های زنده‌ی دنیا است که می‌توانیم عناصر نوین و پیشرفته‌ی فرهنگها را جذب و عناصر پوسیده و خرافی فرهنگ خود را دفع نموده و فرهنگ خود را پویا و بالنده سازیم. جوامع پویا و باز و به تعبیری، جوامع پر جنب و جوش مسافر و محقق، خلاقیت‌ها را در فرهنگ‌های دیگران می‌جویند و به ریشه‌های خویش تزریق می‌کنند.

با توجه به انگیزه‌ها، انواع دیگری از سفرها نیز موجود است: سفرهای نظامی همراه با لشگرکشی، سفرهای اجتماعی، مانند مهاجرت اقوام، سفرهای مأموریتی و سیاسی، مانند اعزام سفیران و نیز سفرهای تفریحی و سیاحتی؛ که هر کدام بنا به دامنه و توان، تأثیرات فرهنگی و اجتماعی خود را بدنبال دارند.

سفرنامه

سفرنامه یا سیاحت نامه یا روزنامه‌ی سفر گزارش یا خاطرات یک مسافر از گشت و گزار در طول سفر خویش است. سفرنامه با سفر و سیاحت رابطه‌ی بسیار قرین دارد.

گردشگران اندیشمند همواره سعی در شناخت قلمرو فرهنگ و تمدن سرزمین‌های میزبان خود را داشته‌اند. سفرنامه در واقع میراث مکتوبی است حاصل مشاهدات، برداشت‌ها و تفکرات یک گردشگر اندیشمند. از آنجا که سفرهای انسان به انگیزه‌های گوناگون انجام می‌گیرد، سفرنامه‌ها نیز که به شکل یادداشت‌های روزانه و توصیفات و تجربیات سفرها نوشته می‌شوند، تنوعی گسترده می‌یابند. همین گستردگی موجب شده است تا گذشته از نویسندگان حرفه‌ای، بسیاری از نویسندگان عادی نیز مانند سیاستمداران، پژوهشگران، مبلغان، ماجراجویان، پزشکان، پویندگان و دریانوردان نیز در این زمینه قلم بزنند و آثار گرانبهایی پدید آورند.

سفرنامه نویسی در واقع نوعی خاطره‌نویسی است. خاطرات عام‌ترین و صمیمانه‌ترین نوع نوشته است. در نوشتن خاطرات می‌توان گفت که قید و محدودیتی نیست. با خاطرات از مراحل و ایام زندگی آثار جان‌دار و روشنی به جا می‌ماند. هرکس در طول عمر با حوادثی روبرو می‌شود؛ روزهای متفاوتی را از سر می‌گذراند، شادی‌ها و رنج‌هایی را احساس می‌کند، دست خوش انفعالات و تأثراتی می‌شود، احوال و عواطفی به او دست می‌دهد، با پیروزی‌ها و شکست‌هایی روبرو می‌گردد، سخنانی می‌شنود و نوشته‌هایی می‌خواند که حالات نفسانی و اندیشه‌های گوناگون در او پدید می‌آورد.

از همه مهمتر در زندگی تجربه‌هایی هست که تکرار نمی‌شوند. برخی حوادث هست که تنها یکبار در عمر هرکس ممکن است روی دهد. در این احوال احساس غریبی در فرد پیدا می‌شود. زندگی در حکم نمایشی است که پرده‌ها و صحنه‌های متعدد و متنوع دارد و هر صحنه‌اش، اگر زنده بماند بسیار جالب است. با مرور خاطرات، عمر سپری شده هم در برابر چشم دل مجسم می‌شود و عبرت‌ها حاصل می‌گردد. و در این میان نویسندگانی هستند که خاطرات آنها پرارزش‌ترین اثر به جا مانده از آنان است.

تفاوت سفرنامه با خاطرات در این است که ابتدا و انتهای آن معمولاً طول یک سفر است. در یک سفرنامه همه اتفاقات درون خاطرات ممکن است ثبت شود. در واقع بسیاری از نویسندگان سفرنامه‌ها، چیزهایی می‌نویسند که به اصل مسافرت خود ارتباطی ندارند. مانند شرح حال خود، افکار و قایع تاریخی گذشته، خاطرات و روایات همسفران خود.

اهمیت سفرنامه‌ها

سفرنامه‌ها از منابع مهم تاریخ نگاری هستند. سفرنامه‌ها با توجه به محتوای آنها و شخصیت نویسنده و زمان نگارش، اهمیت متفاوت دارند. علاوه بر اهمیت محتوایی مانند تاریخی، جغرافیایی، اجتماعی، گاه در آنها ارتباط شخصیت‌ها و نیز منش و اخلاق ویژه رجال و مسائل اخلاقی و عاطفی‌شان پیدا می‌شود.

یکی از ویژگی‌های سفرنامه این است که همیشه با مقایسه همراه است. شخص مسافر همواره مورد مشاهده را با جایگاه خود و مراکز دیگری که قبلاً دیده است، مقایسه می‌کند. سفرنامه‌نویسان معمولاً تحصیل کرده و عالم هستند؛ پس دیدی عالمانه نسبت به جامعه دارند. در ضمن پدیده‌های مورد مشاهده در سفر، مقطعی و مربوط به همان زمانی است که مسافر آن را مشاهده می‌کند. در سفرنامه روحیات، خلیات، آداب و سنن اجتماعی، وضع و مشکل اجتماعی شهرها و روستاها در یک مقطع مخصوص توصیف می‌شود. سفرنامه‌ها ارزش اجتماعی هم دارند و اهمیت اجتماعی آنها گاه بر ارزش تاریخی و سیاسی آنها برتری دارد.

نوع انشای سفرنامه‌ها ارزش ادبی داشته و شیوه‌ی نگارش را در میان شخصیت‌های مختلف اجتماعی یک زمان نشان می‌دهد. تعداد زیادی از سفرنامه‌ها بصورت منظوم نگاشته شده و ارزش ادبی آنها به لحاظ اشعار سروده شده بسیار بالاست؛ و در مطالعات ادبی نقش ویژه‌ای دارند.

با توجه به انگیزه‌های گوناگون مسافرت در گذشته، مأموران سیاسی مسافر نیز تعداد قابل ملاحظه‌ای سفرنامه از خود برجای گذاشته‌اند. آنان پس از طی طریق، پیامی را که گاه سری بود به پادشاه می‌رساندند و طی چندین جلسه با او به مذاکره می‌پرداختند سپس پاسخ و پیام او را برای پادشاه خود می‌بردند. سفرنامه‌های این مأمورین سیاسی، گذشته از دربرداشتن اطلاعات اقتصادی و اجتماعی، منابع بسیار خوبی برای آگاهی از روابط سیاسی دولت‌ها به شمار می‌روند.

سفرنامه‌ها برای تمامی کشورهای واقع شده در مسیر مسافر، قابل استفاده و سند هستند. ممکن است یک جهانگرد در مسیر خود از ده‌ها کشور عبور کند و حاصل دیده‌ها و بررسی‌های خود را به نگارش در آورد. مانند ابن بطوطه که در سفر طولانی خود در سال ۷۵۳ ه.ق کشورهایمانند مصر، مراکش، سوریه، ترکیه، روسیه، ایران، افغانستان، آناتولی، دریای هند، سیلان، هند، خلیج بنگال، سوماترا و چین را درنوردیده است.

در گذشته کاروان‌ها زمان زیادی را برای پیمودن سفرهای طولانی مصرف می‌داشتند. مسافران پس از پیمودن فرسنگ‌ها راه، از بیابان‌ها و روستاها و شهرهای کوچک و بزرگ به مقصد می‌رسیدند. سفرنامه نویسان معمولاً بسیاری از ماجراهای تلخ و شیرین و نیز مشاهدات خود را از راه‌ها، بناهای تاریخی، ساختمان‌ها، آداب و رسوم، لهجه‌ها، بازارها، اوضاع عمومی شهرها، شیوه‌ی تجارت، نوع ازدواج، خوراک و پوشاک، فنون نظامی و سپاهیان، اوضاع دربارها، روحیات مردم و غیره به رشته‌ی تحریر در می‌آوردند. در سفرنامه‌ها هم وصف راه‌ها و روستاها و شهرها، مساجد، مدارس، بقاع و مزارات، ابنیه‌ی تاریخی و آثار عمرانی و عمارات آمده است و هم عناصر زندگی مادی و هم شئون فرهنگی مانند زبان و خفیات و ویژگیهای نژادی و قومی و هم خصوصیات اقلیمی و ذکر انواع جانوران و گیاهان بومی و منابع حیاتی تولیدی چون آب و فراورده‌های کشاورزی و صنتی معادن، مورد توجه قرار گرفته‌اند.

وصف‌هایی که جهانگردان به دست داده‌اند، چنان دقیق و زنده است که بسیاری از موصوفات آنان را می‌توان به آسانی در ذهن مجسم کرد.

سفرنامه‌ها در زمان خود اهمیت ویژه‌ای برای مسافران بعدی این سفرها داشته‌اند. بسیاری از کسانی که قصد سفر می‌کردند، نیازمند اطلاعاتی از مراحل و مسائل مختلف سفر بوده‌اند و این سفرنامه‌ها راهنمای خوبی برای آنها به شمار می‌رفته است.

مسئولین حکومتی نیز در اداره‌ی قلمرو تحت تسلط خود نیز از اطلاعات این سفرنامه‌ها بهره می‌بردند. خواندن این نوشته‌ها مردم را نیز از سایر بلاد و اطلاعات مختلف آن آگاه می‌کرد. شاید این نکته‌ی آخری با کمبود وسائل ارتباط جمعی و رسانه‌های عمومی برای مردم کنجکاوی که امکان مسافرت کمتری داشته‌اند؛ بسیار جذاب و مهم بوده است.

از مطالعه‌ی سفرنامه‌ها به روشنی بر می‌آید که در این آثار مشهودات سیاح مستقیم گزارش می‌شود و ارزش و اعتبار سفرنامه به همین است. بسیاری از اطلاعات زنده و دست‌اول در سفرنامه‌ها محفوظ مانده است. چه بسا آثاری که جهانگرد وصف کرده و پس از او از زمین محو یا دست‌خوش دگرگونی‌هایی گشته یا بازسازی شده است.

جهانگرد در بازدید از نقاط گوناگون و آشنایی با اقوام متعدد، طبعاً اوضاع و احوال آنها را با نمونه‌های موطن خود می‌سنجد و از این راه به خصوصیات و فرقه‌ها پی برده، و آنها را در گزارش خود بیان می‌کند. همین ویژگی‌ها در شئون زندگی مادی و معنوی است که برای خوانندگان جالب و سازنده است. مسافران دارای این موقعیت ممتاز هستند که می

توانند تفاوت‌ها و شباهت‌های میان خود و دیگران را دریابند. بدین دلیل و از آنجا که هر شناختی جز از طریق همین مقایسه ممکن نخواهد شد؛ ایشان خواهند توانست با نگاهی بیگانه به دیگری، و با نگاهی آشنا زدایی شده، به خود بنگرد. و بدین سان در مقام جامعه شناس و مردم شناس قرار گیرد؛ و نهایتاً در مقایسه میان دو فرهنگ، نقاط قوت و ضعف خودی و بیگانه را بشناسد؛ و بدان وسیله راه‌های رشد و توسعه را ارائه کند.

سفرنامه‌ها منابع مهمی در دانش مردم شناسی محسوب می‌شوند. منابعی که در عین حال بدلیل ویژگی داستان گویانه و معمولاً جذاب متن آنها، برای عموم مردم قابل استفاده هستند؛ و ارتباط قلبی بین ملت‌ها را افزایش می‌دهند و چونان سفیران صلح و دوستی میان فرهنگ‌ها و تمدن‌ها عمل کرده، حامل احترامی هستند، که بر تفاهم و درک متقابل میان ملت‌ها مبتنی می‌باشد.

در بهره گیری از سفرنامه‌ها، این نکته نیز قابل ذکر است که مسائل مطرح شده در آنها در واقع توصیف و توضیح و تشریح و تحلیل‌های ناشی از برداشت‌های شخصی، از زاویه مشخص و ذهنیت نویسنده است. پس در آنها مانند زندگی‌نامه‌های خودنوشت، گرایش و تمایلات ذهنی نویسنده نقش عمده دارد و از سوی دیگر زمان نوشتن این آثار و جو حاکم هم در سفرنامه نویسی نقش دارد.

تاریخ سفرنامه نویسی

سفرنامه نویسی همچون خود سفر تاریخی دیرینه دارد. برخی از کهن‌ترین گزارش‌های سفر متعلق به مصریان است؛ که قدمت یکی از آنها به سده‌ی ششم پیش از میلاد می‌رسد. سفرنامه‌ی کوسموس اسکندرانی (۲۴۸ م) گزارش سفرهایش به اتیوپی و هند غربی و سیلان است. از کهن‌ترین سفرنامه‌های چینیان باید از سفرنامه‌های فاهیان (حدود ۳۹۹-۴۰۰ م) در شرح سفرش به هند؛ و سفرنامه هیوان تسانگ، زائری چینی که در اواخر روزگار ساسانیان به سرزمین‌های همسایه‌ی ایران سفر کرده یاد کرد. تواریخ هرودوت (حدود ۴۲۵-۴۸۵ ق.م) و پرسیکای کتسیاس (حدود ۳۶۰ ق.م) گرچه از کتاب‌های تاریخ به شمار می‌آیند؛ و به صورت گزارش مسافرت نیستند، مطالب آنها در بسیاری موارد حاصل و نتیجه مسافرت‌های مولفان آنها می‌باشد.

گزنوفون (حدود ۴۲۸-۳۵۴ ق.م) که پس از شکست کوروش کوچک در رأس ده هزار سرباز یونانی از ایران به یونان بازگشت؛ در کتاب خویش «آنابان» یا «بازگشت ده هزار

نفری» آگاهی‌های جالبی درباره‌ی این بازگشت و ایزان به دست می‌دهد و کتاب‌های وی را می‌توان به گونه‌ای کهن‌ترین سیاحت‌نامه‌ی موجود درباره‌ی ایران دانست. در میان نویسندگان رومی، هوراس (۶۵-۸ ق.م) گزارشی از سفر خود به بروند بیسیوم شهری در کشور کنونی ایتالیا، برکران دریای آدریاتیک، به یادگار گذاشته و گزارش‌های جالب گایوس سولینوس (سده ی سوم میلادی) از سفرهایش به بریتانیا و آسیا نیز در دست است. معروفترین سفرنامه‌ی اروپائیان در قرون وسطی، متعلق به شخصیت نیمه افسانه‌ای مارکوپولو (حدود ۱۲۵۴-۱۳۲۴ م) است.^۲

سفرنامه نویسی در میان مسلمانان

از آنجا که مسافرت همواره آسان‌ترین و طبیعی‌ترین راه، برای به دست آوردن و اشاعه‌ی اطلاعات جغرافیایی بوده؛ و از سوی دیگر همبستگی دینی و فرهنگی با نواحی دوردست جهان، کنجکاو‌ی در افزایش دانسته‌ها، داد و ستدهای تجاری و شور و شوق زیارت اماکن متبرکه نیز علاقه‌ی گسترده به مسافرت را دامن می‌زده است، اندکی پس از ظهور اسلام، مسلمانان سفرنامه‌های بسیاری چه به صورت مستقل و چه به صورت گنجانده در کتاب‌های جغرافیایی و تاریخی تألیف کرده اند.

جغرافیانگاران پرآوازه‌ای مانند: ابن واضح یعقوبی، مقدسی و یاقوت حموی بسیاری از مطالب‌شان را برپایه‌ی سفرها و دیده‌های خود نگاشته‌اند. کتاب‌های متعددی به نام مسالک، که در حقیقت وصف راه‌ها و فاصله‌ی شهرها است؛ حاصل مشهودات نویسندگان آنها و غالباً چیزهایی از نوع سیاحت‌نامه‌ها به شمار می‌روند. برخی از این نویسندگان خود عامل خراج یا صاحب بریده بوده‌اند؛ و پاره‌ای دیگر خود در ولایات و ایالات گوناگون سیاحت‌ها کرده اند. ابن فضلان که در سال ۳۰۹-۳۱۰ ق همراه هیئتی از سوی خلیفه المقتدر عباسی از مسیر همدان، ری، نیشابور، مرو، بخارا، خوارزم، اطراف دریاچه‌ی آرال، به همراه شاه بلغار بر کران رود ولگا، واقع در جمهوری خودمختار کنونی تاتارستان در روسیه، سفر کرد؛ شرح سفرش را در سفرنامه‌ای آورده است که گذشته از مطالب دیگر، داده‌های ارزشمندی درباره‌ی روابط اجتماعی اقوام آسیای مرکزی، حوضه رود ولگا و روسیه در بر دارد.

دو رساله‌ی ابودلف ینبوعی در سال ۳۴۱ ق شاعر و جغرافیانویس و جهانگرد مسلمان در شرح سفرهایش به بخارا، مرکز حکومت سامانیان که ظاهراً ابودلف مدتی را در میان

آنان به سر می‌برده، چین، هند، سیستان و پاره ای نواحی دیگر ایران و قفقاز مورد استفاده جغرافیا نویسان بعدی مانند یاقوت حموی و زکریای قزوینی بوده است و نوشته‌های او درباره‌ی ایران و قفقاز، از دیدگاه جغرافیایی و نیز جغرافیای تاریخی اهمیتی بسزا دارد. ابن بطوطه مغربی (۷۲۶-۷۷۹ق)، از بزرگترین جهانگردان جهان است و مدت سی سال در آسیا، آفریقا و اروپا سیاحت کرد و سفرهای وی شامل چندین سفر به مکه و بسیاری از نواحی خاورمیانه، هند، سیلان، جزایر مالدیو، بنگال، چین، شمال آفریقا، اسپانیا و سرزمین های دیگر است. و سفرنامه‌ی وی که در واقع تقریرات تجربه‌ی سفرش به ابن جزمی در دربار سلطان ابوعنان مرینی (۷۴۹-۷۵۹ق) است، مشتمل بر جغرافیای اقتصادی و انسانی مناطق سر راه سفر، داد و ستد، تجارت، بنادر، دریانوردی، اوضاع طبیعی و گاهی تجزیه و تحلیل علت ها و معلول‌ها است.

سفرنامه‌های ابن جبیر والانسی (در گذشته ی ۶۲۵ ق) و العبدری (در گذشته ۶۸۸ ق) مولف الرحله المغربیه از دیگر سفرنامه‌های مهم در این زمینه است. سفرنامه اولیا چلبی (۱۰۴۰-۱۰۹۰ ق) در شرح سفرهایش به مستملکات عثمانی در اروپا و آسیا و آفریقا از بهترین سفرنامه‌های دوره‌ی امپراتوری عثمانی است و اطلاعات گرانبهایی درباره‌ی تاریخ، جغرافیا، رسوم و فرهنگ عامیانه سرزمین‌هایی که وی از آنها بازدید کرده است؛ از جمله بخش‌هایی از ایران به دست می‌دهد.

سیاحت گران اسلامی

در فرهنگ و تمدن ایران اسلامی، سیاحت و جهانگردی ریشه‌ای بنیادین دارد شرایط ویژه اقلیمی جغرافیایی فلات ایران، دستورات مکرر قرآن و اسلام به سفر حج، کسب دانش از هر جای جهان، شور و شوق مسافرت و جهانگردی را در میان ایرانیان مسلمان افزایش داد. مسائل جغرافیایی و سیاحت علمی مذهبی در فرهنگ اسلامی مورد توجه قرار گرفت. توسعه‌ی فرهنگ و تمدن در سایه‌ی طرق و شناخت مناطق گوناگون موردنظر و دقت علمای جغرافیا قرار گرفته است. دانشمندان ایران اسلامی به منظور حفظ و گسترش فعالیت‌های علمی و اعتقادی و در زمان توسعه علوم و فنون و صنایع به سیر و سفر و جهان پیمایی و سیاحت اشتیاق فراوان داشته اند. جنب و جوش بازرگانان، سیاحان و حاجیان، سیاحت و جهانگردی را عملاً توسعه بخشید.

آثار و تحقیقات دانشمندان ایرانی در جغرافیا از جهات مختلف اهمیت دارد. غیر از وصف طرق و بیان احوال و عوارض طبیعی، آنان علاقه‌ی خاصی هم به جغرافیای انسانی نشان داده‌اند. آثار و مکتوبات دانشمندان ایرانی در این زمینه بسیار غنی، متنوع و پیشتازند. جغرافیانویسان ایران اسلامی علاقه‌ی خاصی به مشاهده و تجربه شخصی نشان می‌دادند، لذا اقدام به سفر کرده و مشاهدات خود را ثبت می‌کردند. یعقوبی در کتاب البلدان خویش تأکید می‌کند که خود مسافرت بسیار کرده است؛ اطلاعات خویش را از ساکنان نواحی موردنظرش اخذ کرده و صحت آنها را به تصدیق مردمان راستگوی هم رسانده است.

از «ابوالحسن مسعودی» که یک جهانگرد باتجربه و در عین حال یک جغرافی دان دقیق و مورخ است، متأسفانه فقط کتاب «القضایا و التجارب» در گزارش سفرهایش باقی مانده است؛ اما ذوق او را در مطالب راجع به جغرافیا و دقت و وسعت نظرش را در این مسائل از «مروج الذهب» او می‌توان دریافت. اتکای مسعودی به جمع آوری تجارب شخصی و میل به مسافرت و تحقیق سبب شد که اطلاعات نسبتاً دقیقی به دست آورد. خاصه که هم فعالیت بازرگانی از این معلومات استفاده می‌نمود و هم در معرفت مسالک و طرق، جهت مقاصد مربوط به چاپارخانه‌ها سودمند بود و هم در حج و زیارات از این اطلاعات استفاده می‌شد.

اگر از مولفان کتب مشهور جغرافیایی اسلامی بعضی همچون ابن خردادبه و یعقوبی، عراق را به عنوان مرکز ربع مسکون تلقی کرده‌اند و بعضی مثل ابن فقیه و ابن‌رسته به مکه و مدینه به این چشم نگریسته‌اند، تفاوتشان در دیدگاه است نه در مأخذ اطلاعات. ظاهراً آنها که عراق را قلب ممالک عالم می‌دیده‌اند؛ کتاب خویش را از مأخذ ایرانی، و به هر حال برای استفاده‌ی پستی و مواسلات و اهل تجارت می‌نوشته‌اند و دیگران که مکه و مدینه را به عنوان مرکز می‌گرفته‌اند؛ کتابشان تا حدی جوابگوی حجاج و زوار یا برای رفع مشکلات مربوط به کیفیت فتح بلاد و مسایل راجع به خراج آنها بوده است. با این همه آنچه موجب جمع آوری این انبوه اطلاعات مختلف در زمینه‌ی مسائل جغرافیایی می‌شد تا حدی نیز حس کنجکاو و علاقه‌ی آنان به تحقیق در احوال بلاد و اقوام مختلف بوده است. روی هم رفته توصیفات که جغرافیانویسان مسلمان از بلاد و نواحی قلمرو خلافت کرده‌اند، نه فقط جزئیات دقیقی از آنچه به معرفت ارض و اقلیم آن بلاد مربوط است دارد بلکه در باب آداب معیشت اقوام مختلف، انواع حرفه‌ها و صنایع، عقاید و زبان‌های مختلف آنها نیز اطلاعات سودمند در آنها هست. به علاوه اطلاعات جغرافیایی مسلمین تنها به حدود قلمرو خلافت محدود نمی‌شد؛ آنان نه فقط از طریق راه‌های بحری، چین و هند را طی کرده و حتی ژاپن